भारतीय रिज़र्व बैंक
RESERVE BANK OF INDIA
www.rbi.org.in

आरबीआय/२०१२-१३/१०४
डीसीएम (एफएनव्हीडी) क्र. जी- /१६.०१.०५/२०१२-१३ जुलै २, २०१२

अध्यक्ष/व्यवस्थापकीय संचालक
वाणिज्य बँका, सहकारी बँका,आर आर बीज्/
खाजगी बँका, विदेशी बँका आणि
सर्व राज्यांचे ट्रेझरी संचालक

महोदय/महोदया,

महापरिपत्रक - खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करणे

खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करण्यासंबधाने, जुन ३०, २०११ पर्यंत दिल्या गेलेल्या एकत्रित केलेले आमचे महापरिपत्रक, डीसीएम (एफएनव्हीडी) क्र. जी -.५/१६.०१.०५/२०११-१२ दि. जुलै १, २०११ चा कृपया संदर्भ घ्यावा. त्यानंतर हे महापरिपत्रक, आतापर्यंत दिल्या गेलेल्या सुचना समाविष्ट करुन अद्ययावत करण्यात आले असून ते आरबीआयच्या www.rbi.org.in ह्या वेबसाईटवरही टाकण्यात आले आहे.

आरबीआयने ह्या विषयावर दिलेल्या परिपत्रकांमधील सुचना एकत्रित करुन हे महापरिपत्रक तयार करण्यात आले असून त्या सुचना ह्या परिपत्रकाच्या तारखेसही जारी असणार आहेत.

आपला,

(बी.पी.विजयेन्द्र)
मुख्य महाव्यवस्थापक
सहपत्र :- महापरिपत्रक

महापरिपत्रक - खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करणे - २०१२

अनुक्रमणिका

परिच्छेद क्र.	तपशील
१.	खोट्या नोटा जप्त करण्याचे अधिकार
२.	खोट्या नोटांवर शिक्के मारणे व जप्त करणे
३.	भरणा करणाऱ्याला पावती देणे
४.	रोख रक्कम भरतेवेळी खोट्या नोटा ओळखणे
५.	खोट्या नोटा ओळखणे – कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण
६.	काउंटर्सवर देण्यापूर्वी, एटीएममध्ये ठेवण्यापूर्वी आणि रिझर्व बँकेच्या इश्यु ऑफिसेसना पाठवण्यापूर्वी बँक नोटांची तपासणी
७	नोडल बँक ऑफिसर नेमणे
८.	बँकेच्या हेड ऑफिसमध्ये खोट्या नोटा सावधानता कक्ष स्थापन करणे
९.	अल्ट्राव्हायोलेट दिवा व इतर पायाभूत सोयी उपलब्ध करणे
१०.	माहिती कळविणे (१) बँकेच्या शाखा (२) बँकेचा एफएनव्हीसी (३) सहकारी बँका व आरआरबी
११.	पोलिस प्राधिकरणाकडून मिळालेल्या खोट्या नोटांचे जतन
	जोडपत्र
	जोडपत्र १
	जोडपत्र २
	जोडपत्र ३
	जोडपत्र ४
	जोडपत्र ५
	जोडपत्र ६
	जोडपत्र ७

रिझर्व बँक

मुद्रा व्यवस्थापन विभाग

महापरिपत्रक – २०१२-१३

(खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करणे)

परिच्छेद १ – **खोट्या नोटा जप्त करण्याचे अधिकार**

पुढील संस्था खोट्या नोटा जप्त करु शकतात –

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या सर्व शाखा
२. खाजगी बँका व विदेशी बँकांच्या सर्व शाखा
३. सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या सर्व शाखा
४. सर्व ट्रेझरीज व सब-ट्रेझरीज
५. रिझर्व बँकांची इश्यु ऑफिसेस

परिच्छेद २ – **खोट्या नोटांवर शिक्के मारणे व जप्त करणे**

निरनिराळ्या सुरक्षा लक्षणांची/पॅरामीटर्सची तपासणी केल्यानंतर खोटी असल्याचे सिद्ध झालेल्या प्रत्येक बँक नोटेवर "काउंटर फिट बँकनोट" असा शिक्का मारण्यात येईल. ह्यासाठी, पुढील मजकूर असलेला शिक्का (५ सेंमी X ५ सेंमी असा एकसमान आकाराचा) वापरला जावा.

काऊंटर बँक नोट इंपाऊंडेटेड

काऊंटर फिट बँक नोट इंपाऊंडेटेड
बँक / ट्रेझरी/ सब ट्रेझरी
शाखा
सही
तारीख
जप्त केलेल्या अशा प्रत्येक बँक नोटेची नोंद साक्षांकनासह एका वेगळ्या रजिस्टरमध्ये केली जावी.

परिच्छेद ३ – भरणा करणाऱ्याला पावती देणे

काउंटर, रिझर्व बँकेचे इश्यु ऑफिस किंवा बँक शाखा किंवा ट्रेझरीमध्ये भरणा केलेली एखादी बँकनोट खोटी असल्याचे आढळून आल्यास, वरील परिच्छेद २ नुसार तिच्यावर शिक्का मारुन त्याची पावती (**जोडपत्र १ मधील नमुन्यात**) ती नोट सादर करणाऱ्याला देण्यात यावी. ही पावती वाढत्या अनुक्रमांनुसार व दोन प्रतींमध्ये असावी व त्यावर रोखपाल व भरणा करणारा अशी दोघांचीही सही असावी. जनतेच्या माहितीसाठी अशी नोटीस कार्यालये/शाखांमध्ये ठळकपणे लावली जावी. भरणा करणाऱ्याने सही करण्यास नकार दिला असला तरीही अशी पावती दिली जावी.

परिच्छेद ४ – <u>रोख रक्कम भरतेवेळी खोट्या नोटा ओळखणे</u>

एखादी बँक शाखा/ट्रेझरी किंवा काउंटर ह्यामध्ये रोख रकमेच्या भरण्यामध्ये मिळालेली खोटी नोट, **भरणा करणाऱ्याच्या समक्ष,** वरील परिच्छेद २ अनुसार जप्त केली जाईल आणि ती नोट, चौकशीसाठी, स्थानिक पोलिस अधिकाऱ्याकडे, किंवा नोडल पोलिस ठाण्यात, एफआयआर दाखल करुन पाठविली जाईल (**जोडपत्र २**)

त्यानंतर, खोटी नोट सापडल्याचा प्रसंग पोलिसांना कळवितेवेळी पुढील कार्यरीत अवलंबिली जावी. केवळ एकाच व्यवहारात ४ खोट्या नोटा सापडल्यास, नोडल बँक ऑफिसरने, पोलिस प्राधिकरणाकडे किंवा नोडल पोलिस स्टेशनकडे, **जोडपत्र २** मध्ये दिल्यानुसार एकत्रित अहवाल, महिन्याच्या अखेरीस शंकास्पद खोट्या नोटांसह सादर करावा. केवळ एकाच व्यवहारात ५ किंवा अधिक खोट्या नोटा सापडल्यास, नोडल बँक ऑफिसरने स्थानिक पोलिस प्राधिकरणाकडे किंवा नोडल पोलिस स्टेशनकडे, त्या खोट्या नोटा, एफआयआर **(जोडपत्र ३)** तयार करुन तपासासाठी पाठवाव्यात. एकत्रित केलेल्या मासिक अहवालाची/एफआयआरची एक प्रत, ह्या बँकेच्या मुख्य कार्यालयातील फॉर्जड् नोट व्हिजिलन्स सेलकडे (फक्त बँकांच्या बाबतीत) व ट्रेझरीच्या बाबतीत रिझर्व बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसकडे पाठवावी.

संबंधित पोलिस प्राधिकरणाकडे पाठविलेल्या नोटा तसेच मासिक एकत्रित अहवाल व एफआयआर ह्यांच्याबाबत त्या पोलिस प्राधिकरणाकडून पोच घेतली जावी. पोलिसांकडे पाठविलेल्या खोट्या नोटा इन्शुअर्ड पोस्टने पाठविल्या असल्यास त्याबाबतची पोलिसांकडून मिळालेली पोचपावती न चुकता घेऊन रेकॉर्डमध्ये ठेवली जावी. पोलिसांकडून मिळालेल्या पोचपावतीसंबंधाने योग्य असा पाठ्पुरावा केला जाणे आवश्यक आहे. मासिक एकत्रित विवरणपत्र स्वीकारण्यात / एफआयआर तयार करण्यात पोलिसांच्या उदासीनतेमुळे कार्यालये/शाखा ह्यांना अडचणी येत असल्यास, खोट्या बँक नोटांच्या प्रकरणांचा तपास करण्याबाबत समन्वय करण्यासाठी नेमलेल्या, पोलिस प्राधिकरणाच्या नोडल ऑफिसरशी सल्ला मसलत करुन त्या सोडवाव्यात. नोडल पोलिस स्टेशन्सची यादी रिझर्व बँकेच्या संबंधित प्रादेशिक कार्यालयांकडून मिळविता येईल.

पोलिस, आरबीआय इत्यादींना, खोट्या नोटांचा शोध व कळविणे ह्याबाबतची बँकांनी केलेल्या प्रगतीवर निरनिराळ्या राज्य स्तरीय समित्यांच्या (उदा. स्टेट लेव्हल बँकर्स कमिटी (एसएलबीस) स्टँडिंग कमिटी ऑन करन्सी मॅनेजमेंट (एससीसीएम), स्टेट लेव्हल सिक्युरिटी कमिटी (एसएलएससी) इ.) सभांमध्ये नियमितपणे चर्चा केली जावी

कोणत्याही परिस्थितीत शाखा/ट्रेझरी ह्यांनी, खोट्या बँक नोटा त्या भरणाऱ्याला परत करु नयेत किंवा नष्ट करु नयेत.

खाली परिच्छेद ९ मध्ये दिल्याप्रमाणे, शाखा व ट्रेझरी ह्यामध्ये सापडलेल्या खोट्या नोटांसंबंधीची माहिती, रिझर्व बँकेच्या इश्यु ऑफिसेसना पाठवावयाच्या मासिक अहवालात समाविष्ट केली जावी.

भारतीय दंड संहितेमध्ये दिलेल्या "काउंटर फिटिंग" च्या व्याख्येमध्ये, एखाद्या विदेशी सरकारच्या प्राधिकरणाने दिलेल्या चलनी नोटाही समाविष्ट आहेत. पोलिस व सरकारी संस्थांकडून मत देण्यासाठी संशयाएसपीद विदेशी चलन नोटा आल्यास, ते प्रकरण सीबीआय, नवी दिल्ली च्या इंटरपोल विंगकडे त्यांच्याशी सल्लामसलत करुन पाठविण्यास सांगितले जावे.

परिच्छेद ५ – खोट्या नोटा ओळखणे – कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण

बँक-शाखा, करन्सी चेस्ट आणि ट्रेझरी/सब-ट्रेझरी मधील रोकड हाताळणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना बँक नोटांची सुरक्षा-लक्षणे संपूर्णपणे अवगत असणे आवश्यक आहे.

खोट्या नोटा ओळखण्यास शाखांमधील कर्मचाऱ्यांना शिक्षित करण्यासाठी, सर्व बँक नोटांचे डिझाईन व सुरक्षा-लक्षणे (**जोडपत्र ६** मध्ये दिल्यानुसार) सर्व बँक/ट्रेझरींना देण्यात आली आहेत व ती जनतेच्या माहितीसाठी शाखांमध्ये ठळकपणे प्रदर्शित करण्याबाबत सांगण्यात आले आहे. २००५-०६ मालिकेतील बँक नोटांची पोस्टर्स देखील, बँक शाखांना त्यांच्या शाखांमध्ये प्रदर्शित करण्यासाठी पुरविण्यात आली आहेत. ही २००५-२००६ मालिकेतील पोस्टर्स http://www.paisaboltahai.rbi.org.in. येथुन ही डाऊनलोड करता येतील.

खोट्या नोटा सादर/स्वीकार करतेवेळीच त्या ओळखता येण्यात मदत व्हावी ह्यासाठी, नियंत्रक कार्यालये/प्रशिक्षण केंद्रे ह्यांच्याद्वारे, बँक कर्मचा-यांसाठी, नोटांच्या सुरक्षा लक्षणांवरील कार्यक्रम आयोजित केले जावेत. रोख रकमा हाताळणा-या सर्व बँक कर्मचा-यांना ख-या भारतीय बँक नोटांच्या लक्षणांबाबत, तीन वर्षांच्या काळातच, प्रशिक्षित केले गेले असल्याची खात्री बँकांनी करुन घ्यावी. रिझर्व बँक ह्याबाबत शैक्षणिक मदत व साहित्य पुरवील.

परिच्छेद ६ – काउंटर्सवर देण्यापूर्वी, एटीएममध्ये ठेवण्यापूर्वी आणि रिझर्व बँकेच्या इश्यु ऑफिसेसना पाठवण्यापूर्वी बँक नोटांची तपासणी

बँकांनी त्यांच्या रोख रकमेबाबतचे व्यवस्थापन अशा प्रकारे ठेवावे की रु. १०० व त्यापेक्षा अधिक किंमतीच्या नोटा, त्यांच्या खरेपणाबाबत यंत्राद्वारे तपासल्या गेल्याशिवाय पुनः प्रसारणासाठी देण्यात येणार नाहीत. दैनंदिन रोख रकमेचे आकारमान कितीही असले तरी, ह्या सूचना सर्व बँक शाखांना लागु असतील. ह्याचे पालन न केले जाणे हे, रिझर्व बँकेने नोव्हेंबर १९, २००९ रोजी दिलेल्या निदेश क्र. ३१५८/०९.३९.०० (धोरण)/२००९-१० चे उल्लंघन समजण्यात येईल.

एटीएममधून खोट्या नोटा मिळणे टाळण्यासाठी आणि खोट्या नोटांच्या प्रसारावर आळा घालण्यासाठी, एटीएममध्ये नोटा ठेवण्यापूर्वी सुयोग्य अशी सुरक्षा/तपासणी करण्याची व्यवस्था ठेवली जाणे अत्यावश्यक आहे. एटीएममार्फत खोट्या नोटा दिल्या जाणे हे, त्या बँकेद्वारे खोट्या नोटांचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केल्याचे समजले जाईल.

चेस्टमधील प्रेषणांमध्ये खोट्या नोटा सापडणे हे देख़ील संबंधित चेस्ट शाखा, खोट्या नोटा-प्रसारणात जाणीवपूर्वक गुंतल्या असल्याचे समजले जाईल व त्याबाबत खास पोलिस-तपास केला जाईल व संबंधित चेस्टचे काम प्रलंबित केले जाणे ह्यासारखी कारवाई केली जाऊ शकेल.

आरबीआयला चेस्ट रेमिटन्समध्ये किंवा तपासणीत खोट्या नोटा आढळल्यास त्यांच्या मूल्याबाबत उच्चतर दंडात्मक व्याज/दंड आकारण्याचा विचार आरबीआय करु शकते.

परिच्छेद ७ नोडल बँक ऑफिसर नेमणे

प्रत्येक बँकेने, जिल्हा-निहाय, एका नोडल बँक ऑफिसरची नेमणुक करावी व त्याबाबत रिझर्व बँकेच्या संबंधित प्रादेशिक कार्यालयाला व पोलिस-प्राधिकरणाला अधिसूचित करावे. वरील परिच्छेद ४ मध्ये दिल्यानुसार खोट्या नोटा सापडल्याची

सर्व प्रकरणे नोडल बँक ऑफिसर मार्फतच कळविली जावीत. खोट्या नोटा शोधण्यासंबंधी, नोडल बँक ऑफिसर एक संपर्क स्थान म्हणून कार्य करील.

परिच्छेद ८ – बँकेच्या हेड ऑफिसमध्ये खोट्या नोटा सावधानता कक्ष स्थापन करणे

प्रत्येक बँक तिच्या मुख्य कार्यालयात पुढील कार्यांसाठी एक खोट्या नोटा सावधानता कक्ष स्थापन करील.

१. रिझर्व बँकेने खोट्या नोटांसंबंधाने दिलेल्या सूचना बँक शाखांना कळविणे. ह्या सूचनांच्या पालनावर देखरेख ठेवणे. अशा खोट्या नोटा सापडण्यावरील माहिती एकत्रित करुन ती, रिझर्व बँक व एफआययु आयएनडी ह्यांचेकड विद्यमान सुचनांनुसार पाठविणे. पोलिस प्राधिकरणे/नोडल अधिकारी ह्यांचेकडे पाठविलेल्या खोट्या नोटांच्या प्रकरणांचा पाठपुरावा करणे.

२. अशी एकत्रित केलेली माहिती बँकेच्या सीव्हीओला देणे आणि त्याला/तिला काउंटरवर दिलेल्या/स्वीकारलेल्या खोट्या नोटांच्या प्रकरणांची माहिती कळविणे.

३. तूट/सदोष/खोट्या नोटा आढळून येतात अशा करन्सी चेस्टमध्ये नियतकालिक आकस्मिक तपासणी करणे.

४. सर्व करन्सी चेस्टस्‌मध्ये ठेवलेल्या योग्य अशा क्षमतांच्या नोट सॉर्टिंग यंत्राच्या कार्यवाहीची आणि करन्सी चेस्ट शाखांमधील खोट्या नोटा ओळखण्यावर जवळून नजर ठेवून त्याबाबतचे रेकॉर्ड ठेवणे ह्याबाबत खात्रीकरून घेणे. एटीएम्स मध्ये टेवलेल्या काउंटर्सवर दिल्या जाणाऱ्या बँक नोटा, ह्या योग्य प्रकारे निवडलेल्या व मशीन द्वारे तपासलेल्याच असतील ह्याची खात्री करून घेणे आणि नोटांवर प्रक्रिया केली जात असतांना तसेच त्यांची ने-आण करीत असतांनाही अवचीत तपासणी सह सुयोग्य अशा सुरक्षा-उपाय ठेवले असल्याची खात्री करून घेणे.

खोट्या नोटा सावधानता कक्ष, तिमाही धर्तीवर, वरील बाबींसंबंधाने अहवाल तयार करुन, तो मुख्य महाव्यवस्थापक, चलन व्यवस्थापन विभाग, भारतीय रिझर्व बँक ,अमर बिल्डिंग, सर पी. एम. रोड, फोर्ट, **मुंबई - ४०० ००१** ह्यांना आणि तो एफएनव्ही कक्ष, रिझर्व बँकेच्या ज्या प्रादेशिक कार्यालयाच्या अधिकार क्षेत्राखाली येतो त्याच्या इश्यु ऑफिसकडे, संबंधित तिमाही संपल्याच्या पंधरा दिवसांच्या आत पाठवील.

खोट्या नोटा सावधानता कक्षांच्या पत्यांचे रेकॉर्ड अद्यावत करण्यासाठी, ती बँक विहित नमुन्यात (जोडपत्र ४) पत्ते इत्यादि, १ जुलै रोजी असलेला तपशील रिझर्व बँकेला पाठवील.

परिच्छेद ९ – अल्ट्रा व्हायोलेट दिवा व इतर पायाभूत सोयी उपलब्ध करणे

खोट्या नोटा शोधण्यास मदत व्हावी ह्यासाठी सर्व बँक शाखा/ट्रेझरी ह्यात अल्ट्रा व्हायोलेट लँप व इतर सुयोग्य साधने असावीत. सर्व करन्सी चेस्टमध्ये, सत्यांकन, प्रक्रिया व निवड करणारी मशीन्स असावीत व त्यांचा जास्तीत जास्त उपयोग केला जावा. अशी मशीन्स, रिझर्व बँकेने, मे २०१० मध्ये विहित केलेल्या "नोट ऑथेंटिकेशन अँड फिटनेस सॉर्टिंग पॅरामीटर्स"ना अनुसरुन असावीत.

सर्व बँकांनी, नोट सोर्टिंग मशीन्समार्फत प्रक्रिया केलेल्या नोटा व सापडलेल्या खोट्या नोटांची दैनंदिन नोंद ठेवावी.

तसेच बँकांनी जनतेच्या उपयोगासाठी किमान एक काउंटिंग मशीन (दोन डिसप्ले असलेले) उपलब्ध करुन द्यावे.

<u>परिच्छेद १० — माहिती कळविणे</u>
१ <u>बँक शाखांद्वारे</u>

बँकेच्या सर्व शाखांनी, त्यांना सापडलेल्या खोट्या नोटांबाबतची माहिती, दरमहा, विहित नमुन्यात सादर करावी. महिन्याभरात बँक शाखांमध्ये आढळलेल्या खोट्या नोटांच्या माहितीचे एक विवरणपत्र (**जोडपत्र ५**) तयार केले जावे आणि ते रिझर्व बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसकडे, पुढील महिन्याच्या ७ तारखेच्या आत पोहोचेल असे पाठविले जावे.

बँक शाखांनी ही माहिती एनसीआरबीला पाठअविण्याची आवश्यक्ता नाही.
बँकांच्या प्रिन्सिपाल आफिसर्सनी, ख-या नोटा म्हणून खोट्या नोटा वापरल्या गेल्या आहेत अशा व्यवहारांबाबतची माहिती, संचालक, एफआययु - आयएनडी, फायनान्शियल इंटलिजन्स युनिट-इंडिया, ६ वा मजला, हॉटेल सम्राट, चाणक्यपुरी, नवी दिल्ली ११० ०२१ ह्यांचेकडे सात कामाच्या दिवसांच्या आत कळविणे आवश्यक आहे.
त्या महिन्यात एकहि खोटी नोट न आढळल्यास “निल” रिपोर्ट पाठवावा.

२ <u>बँकेच्या खोट्या नोटा सावधानता कक्षाद्वारे</u>

बँकेच्या मुख्य कार्यालयात (सहकारी व प्रादेशिक ग्रामीण बँका सोडून) स्थापन केलेल्या खोट्या नोटा सावधानता कक्षाने, (रु. १०० व त्यापेक्षा अधिक मूल्याच्या) प्रक्रिया केलेल्या नोटा, त्या बँकेला सापडलेल्या खोट्या नाोटा, ह्याबाबतचा मासिक अहवाल, अखिल भारतीय धर्तीवर, विहित नमुन्यात **(जोडपत्र ६)**, पुढील महिन्याची अखेर होण्यापूर्वी, ई-मेलने, मुद्रा व्यवस्थापन विभाग, भारतीय रिझर्व बँक, केंद्रीय कार्यालय ह्यांचेकडे ईमेल पाठवावा. **<u>हार्ड कॉपी पाठविण्याची आवश्यकता नाही.</u>**

त्या महिन्यात एकही खोटी नोट न सापडल्यास “निल”रिपोर्ट पाठवावा.

<u>३ सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांद्वारे</u>

सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना सापडलेल्या खोट्या नोटांची माहिती त्यांना दरमहा, रिझर्व बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसला पाठवावी **(जोडपत्र ५).** अखिल भारतीय धर्ती वरील अहवाल, त्या बँकेच्या मुख्य कार्यालयाने तयार करुन तो दरमहा **(जोडपत्र ६)** रिझर्व बँकेकडे पाठवावा.

<u>परच्छिेद ११ - पोलिस प्राधिकरणाकडून मिळालेल्या खोट्या नोटांचे जतन</u>

पोलिस प्राधिकरणे/कोर्ट ह्यांच्याकडून परत मिळालेल्या सर्व खोट्या नोटा, बँकेने सुरक्षापूर्वक जतन करुन ठेवाव्यात आणि संबंधित शाखेने त्यांची नोंद करुन ठेवावी. अशा खोट्या नोटांसाठी, खोट्या नोटा सावधानता कक्ष, एक शाखा-निहाय व एकत्रित असे विवरणपत्र तयार करील.

शाखांमधील खोट्या नोटांचे सहामाही धर्तीवर (३१ मार्च व ३० सप्टेंबर) संबंधित शाखेच्या प्रभारी अधिकाऱ्याद्वारे सत्यांकन (पडताळणी) केले जाईल. पोलिस प्राधिकरणांकडून त्या नोटा परत मिळाल्याच्या तारखेपासून तीन वर्षांपर्यंत जपून ठेवण्यात याव्यात.

त्यानंतर ह्या नोटा, त्याबाबतच्या संपूर्ण माहितीसह, रिझर्व बँकेच्या संबंधित इश्यु कार्यालयाकडे पाठविल्या जाव्यात.

कोर्टाचा विषय असलेल्या खोट्या नोटा, कोर्टाचा निकाल दिला गेल्यानंतरही, संबंधित शाखेत, तीन वर्षेपर्यंत जतन केल्या जाव्यात.

जोडपत्र – 1
(परिच्छेद क्र. ३.०)

खोट्या नोटा सादर करणाऱ्याला द्यावयाची पोच-पावती

बँक/ट्रेझरी/सब ट्रेझरीचे नांव

बँक/ट्रेझरी/सब ट्रेझरीचा पत्ता

पोचपावतीचा अनुक्रमांक
तारीख :

ह्यांचेकडून मिळालेल्या खाली वर्णन केलेल्या ....
....
....
(सादर करणाऱ्याचे नांव व पत्ता) नोट/नोटा खोट्या असून त्या जप्त करुन त्यावर शिक्का मारण्यात आला आहे.

नोटेचा नंबर **मूल्य** **ती नोट खोटी असल्याबाबतचे निकष**

नोटांची संख्या :

(सादर करणाऱ्याची सही) **(काउंटरवरील रोखपालाची सही)**

जोडपत्र – 2
(परिच्छेद क्र. ४.०)

खोट्या नोटा आढळणे केवळ एकाच व्यवहारात ४ नोटा -

------- ह्या महिन्यासाठी एकत्रित मासिक अहवाल

बँकेचे/जिल्ह्याचे नाव --------

नोडल ऑफिसरचे नाव व पत्ता ----------

भरणाराचा तपशील	आढळल्याची तारीख	शाखेचे नाव	किंमत/नग/अनुक्रमांक	भंग झालेली सुरक्षा लक्षणे.

(प्राधिकृत स्वाक्षरीकर्ता)

जोडपत्र – 3
(परिच्छेद क्र.४)

बँकेचे नाव
जिल्हा
नोड्ल बँक अधिकाऱ्याचे नाव व पत्ता

संदर्भ क्र. **दिनांक :**
वरिष्ठ पोलिस अधिकारी,
_______________ पोलिस ठाणे,

प्रिय महोदय,

खोट्या चलनी नोटा सापडणे –
चौकशीबाबत विनंती

___________रोजी आमच्या कार्यालयात सापडलेल्या पुढील खोट्या चलनी नोटा आम्ही ह्यासोबत जोडत आहोत. त्या सादर करणाऱ्यांचे नांव, पत्ता व त्याचे निवेदनही सोबत जोडले आहे.

२.भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४८९अ ते ४८९ई खाली नकली नोटा छापणे आणि/किंवा त्यांचा प्रसार करणे हा एक गुन्हा असल्याने, आम्ही एफआयआर दाखल करुन, आवश्यक तो तपास करुन गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याची विनंती करत आहोत. ह्याबाबात कोर्टामध्ये फौजदारी गुन्हा दाखल करण्याचे ठरविल्यास, कोड ऑफ क्रिमिनल प्रोसिजरच्या कलम २९२(१) व २९२(३) मधील तरतुदीनुसार, आपण त्या नोटा, आधी कोणत्याही नोट-छपाई करणाऱ्या छापखान्यात किंवा फोसेनीक प्रयोगशाळेत पाठवू शकता. तज्ञांनी त्याबाबत दिले गेलेले मत, क्रिमिनल प्रोसिजर कोडच्या २९२ खाली, पुरावा म्हणून कोर्टात सादर केले जाऊ शकते. आपला तपास पूर्ण झाल्यावर आणि/किंवा कोर्टाची कारवाई पूर्ण झाल्यावर, ह्या नोटा, तपासाच्या/कोर्ट निर्णयाच्या सविस्तर अहवालासह आमच्याकडे परत केल्या जाव्यात.

नकली नोटांचा तपशील

		मालिका	नोटांची संख्या	मूल्य.
(अ)	नोटेचे मूल्य,			
(ब)	सादर करणाऱ्याचे नांव व पत्ता			
(क)	शाखेचे नांव व पत्ता			
(ड)	आमचा नोंद क्रमांक.			

आपला

(प्राधिकृत स्वाक्षरीकर्ता)

<u>जोडपत्र ४</u>
(परिच्छेद क्र. ८)

<u>खोट्या नोटा सावधानता कक्षा कडून (एफएनव्हीसी) रिझर्व बँकेला, पत्ता इत्यादि तपशील पाठविण्याचा नमुना</u>

(प्रत्येक वर्षी १ जुलैला ई-मेलने पाठविला जावा)
संदर्भ - आरबीआयने दिलेले जुलै १, २०१२ चे महापरिपत्रक

बँकेचे नांव	एफएनव्हीसीचा पत्ता (पिन कोड सह)	प्रभारी अधिकाऱ्याचे नांव व हुद्दा	टेलिफोन नं. (कोड सह)	फॅक्स नंबर (कोड सह)	*एफ एन व्ही सी चा ई-मेल पत्ता*

वरील तपशीलात काही बदल झाल्यास तो आम्ही ताबडतोब कळवू.

प्राधिकृत अधिकाऱ्याचे नांव
हुद्दा
तारीख

<u>सूचना</u> : हा नमुना, एमएस-एक्सेलमध्ये संपूर्णपणे भरुन, ई-मेलने पुढील पत्त्यावर पाठवावा dcmfnvd@rbi.org.in

जोडपत्र ५
(परिच्छेद क्र. १०)

बँक शाखेचे नांव व पत्ता

_____________ महिन्यात शाखेमध्ये सापडलेल्या नकली बँक नोटांचा तपशील देणारे विवरणपत्र,

(अ) मूल्य-निहाय तपशील

	बँक शाखेचे नाव	मूल्ये/ सिरियल क्र.						एकूण नग	एकूण मूल्य
		रु.१०	रु.२०	रु.५०	रु.१००	रु.५००	रु.१०००		
नॉन-एफआयआर									
एफआयआर									

(ब) **पोलिसांकडे दाखल केलेल्या प्रकरणांचा तपशील**

	महिन्याच्या सुरुवातीस पोलिसांकडे प्रलंबित (अ)	अहवालाखाली ह्या महिन्यात पोलिसांकडे पाठविलेली (ब)	पोलिसांनी परत केलेली (क)	महिनाअखेर पोलिसांकडे प्रलंबित (ड)
प्रकरणांची संख्या				
नगांची संख्या				

सूचना –दाखल केलेला प्रत्येक एफआयआर म्हणजेच एक प्रकरण. एफआयआरखालील नकली नोटांची एकूण संख्या वरील प्रत्येक स्तंभात देण्यात यावी.

पुढीलप्रमाणे पाठविण्यात आले

(१) महाव्यवस्थापक/उप-महाव्यवस्थापक भारतीय रिझर्व बँक, इश्यु डिपार्टमेंट, _______________

(सही)
प्राधिकृत अधिकाऱ्याचे नांव व पदनाम

जोडपत्र ६

(परिच्छेद क्र.१०)

ई-मेलने

बँकाना आढळलेल्या नकली नोटा

(अखिल भारतीय धर्तीवर एकत्रित माहिती)

महिन्यासाठी अहवाल_______________________

बँकेचे नांव . ______________________________

नकली नोटा सावधानता कक्षाचा पत्ता ______________________________

____

____

ई-मेल पत्ता .____________________

भाग-१ - बँकेला सापडलेल्या नकली नोटांचा राज्य/केंद्र शासित प्रदेश-निहाय सारांश

राज्य/केंद्र शासित प्रदेश	**मूल्यनिहाय नोटांची संख्या**						**एकूण नग**
	रु.१०	**रु.२०**	**रु.५०**	**रु.१००**	**रु.५००**	**रु.१०००**	
१							
मशिन मार्फत प्रक्रिया केलेल्या बँक नोटा	-	-	-				
सापडलेल्या नकली नोटा नग/सिरियल क्र.							
२							
३							
<u>एकूण</u>							

* राज्य/केंद्र शासित प्रदेशाचे नांव द्यावे.

<u>भाग-२</u> – <u>एफआयआर प्रकरणांचा तपशील</u>

	महिन्याच्या सुरुवातीस पोलिसांकडे प्रलंबित	त्या महिन्यात पोलिसांकडे पाठविलेली	पोलिसांनी परत पाठविलेली	महिन्याच्या अखेरीस पोलिसांकडे प्रलंबित [अ + ब – क]
	(अ)	(ब)	(क)	(ड)
प्रकरणांची संख्या				
नोटांची संख्या				

<u>सूचना</u> –दाखल केलेला प्रत्येक एफआयआर म्हणजेच एक प्रकरण. ह्या एफआयआर्सखालील एकूण नकली नोटांची संख्या स्तंभात द्यावी.

प्रमाणित करण्यात येत आहे की, (१) वरील भाग १ मध्ये निर्देशित केलेल्या सर्व नोटांच्या बाबतीत एफआयआर दाखल करण्यात आले आहेत, आणि (२) संबंधित माहिती रिझर्व बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसला कळविण्यात आली आहे.

एफएनव्ही कक्षाच्या प्रमुखाचे नांव .... ______________________________

पदनाम .... ______________________________

तारीख. ______________________________

रिझर्व बँक, मुंबई ह्यांच्या चलन व्यवस्थापन विभागाला (एफएनव्ही विभाग) पाठविण्यात आले.

सूचना –हा अहवाल एमएस एक्सेल मध्ये तयार करुन ई-मेलने dcmfnvd@rbi.org.in

जोडपत्र -७
(परिच्छेद क्र. ५)

१९६७ पासून रिझर्व बँकेने दिलेल्या बँक नोटांची डिझाइन्स

वर्ष	आकार	वॉटरमार्क	दर्शनी बाजू	मागील बाजू
१. रु.१० च्या नोटा				
१९६७	१३७ X ६३ मि.मि.	अशोक स्तंभ	जांभळा रंग, मध्यभागी १० हा अंक	नोटेचे मूल्य १४ भाषात. अर्धवर्तुळात समुद्र व नावेचा देखावा.
१९६८	-,,-	-,,-	काळा-निळा रंग, वचननामा, गॅरंटी क्लॉज, आणि दोन भाषात सही	वरीलप्रमाणे अधिक आरबीआयचे नाव हिंदीत.
१९६९	-,,-	-,,-	काळा-निळा रंग, "रुपीज टेन"ऐवजी "टेन रुपीज",	महात्मा गांधीचे चित्र.
१९७०	-,,-	अशोक स्तंभ व चक्र	आरबीआय हे शब्द हिंदीच्या जागी इंग्रजीत व इंग्रजीच्या जागी हिंदीत, गॅरंटी क्लॉज हिंदीत, वच ननामा व गव्हर्नरची सही ह्यात अदलाबदल वॉटरमार्क व अंक खिडकी मोठी केलेली	द्विभाषिक सील घालण्यात आले.
१९७५	-,,-	-,,-	दाट तपकिरी, अंबर व निळा रंग, '10' हा अंक दाट तपकिरी रंगात, इंताग्लिओ छपाई, डावीकडे भाषांचा स्क्रोल आणि उजवीकडे अशोक स्तंभ	फिक्कट तपकिरी, ऑकर निळा व हिरवा रंग, एका झाडाच्या फांदीवर दोन मोर असलेले वर्तुळ, हरीण, घोडे, पक्षी व कमळ.
१९९२	-,,-	-,,-	सर्वसाधारणतः फिकट गुलाबी,	शालिमार गार्डन.

			पॅजेंटा व पिवळा रंग	
१९९६	-,,-	वॉटरमार्कच्या खिडकीत अनेक दिशांना जाणाऱ्या रेषा व त्यात महात्मा गांधीचे चित्र,	- मॉव्ह तपकिरी, नारंगी व गुलाबी रंग, महात्मा गांधीचे चित्र अंगभूत सुरक्षा धागा व त्यावर "भारत" "RBI"अक्षरे, प्रकाशासमोर धरल्यावर दोन्हीही बाजूंनी वाचता येतात,	गुंतागुंतीचे गिलोक व पुष्पांचे डिझाईन, त्यात हत्ती, गेंडा व वाघाचे चेहरे. नोटेचे मूल्य १५ भाषात.
२००६	-,,-	महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि १० हे मूल्य ह्या बाजूवर आहेत आणि नोट उजेडाकडे धरल्यास ते चांगले दिसून येतात,	केवळ मशीनने वाचता येण्यासारखा, स्वच्छ अक्षरांचा मॅग्नेटिक धागा, त्यावर भारत व आरबीआय हे शब्द युव्ही प्रकाशात दोन्हीही बाजूत पिवळे दिसतात. रुंदी १.४ मि.मि. दोन रंगांमधील ऑप्टिकल फायबर्स, दर्शनी बाजूवरील (रिकाम्या) व मागील बाजूवरील (भरलेल्या) मध्यभागावरील, वॉटरमार्क जवळील उभ्या पट्यामधील छोटे फुलांचे डिझाईन मागून व पुढून तंतोतंत जुळते. त्यामुळे प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास तो अंक एकच असल्याचे दिसते	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूस प्रिंटिंग स्टेजमध्येच त्या नोटेचे वर्ष छापलेले आहे.
वर्ष	**आकार**	**वॉटरमार्क**	**दर्शनी बाजू**	**मागील बाजू**
II. रु. २० च्या नोटा				
१९७२	१४७ X ६३ मि.मि.	अशोक स्तंभ	केशरी रंग, अशोक स्तंभाचे चित्र उजव्या बाजूस व भाषांचा तत्तच डाव्या बाजूस	आडव्या पॅनलमध्ये केंद्रभागी, दोन्ही बाजूंना कोपऱ्यात २० हे अंक असून त्याच्या मध्ये ठळक हिंदी अक्षरे. विधानसभेचे चित्र, डावीकडे भारतीय

				भाषांमध्ये नोटेचे मूल्य.
१९७५	-,,-	छोटा अशोकस्तंभ व फिरत्या चक्रांची साखळी, रेझिन प्रक्रिया केलेला कागद	लाल, निळा, मॉव्ह व फिकट पिवळा रंग, फिकट पिवळ्या कमळाच्या डिझाईनवर, गडद मॉव्ह रंगात २० हा अंक, भाषांची यादी डावीकडे व अशोक स्तंभाचे चिन्ह उजवीकडे. छपाई सर्व बाजूंनी पसरलेली दिसते परंतु कोपऱ्यात मात्र मूळ पांढरा कागद दिसतो. नांवे, खंड व सही दोन भाषात	कोरडी ऑफसेट छपाई, लाल, निळा व मॉव्ह रंग, मध्यभागी कोणार्कच्या सूर्यमंदिराच्या रथाचे चक्र, फिकट निळ्या रंगातील वॉटरमार्क खिडकीभोवती अलंकारिक डिझाईन जे दुसऱ्या बाजूवरील डिझाईनशी तंतोतंत जुळते.
२००१	-,,-	महात्मा गांधीचे चित्र	“भारत”(हिंदीमध्ये) व “आरबीआय”हे शब्द असलेला संपूर्णपणे अंगभूत असलेला सुरक्षा धागा. रंग ठळकपणे लालसर नारिंगी. अशोक स्तंभाच्या जागी दाट लाल रंगात महात्मा गांधीचे चित्र, तर अशोक स्तंभ, तळाच्या डावीकडील कोपऱ्यात ठेवलेला आहे व आकारही छोटा आहे. सूक्ष्म असा २० हा अंक, महात्मा गांधीचे चित्र, आरबीआय ही अक्षरे, गॅरंटी व प्रॉमिस क्लॉज, गव्हर्नरची सही आणि अशोक स्तंभाचा इनसेट हे इंताग्लिओमध्ये आहेत. महात्मा गांधीच्या चित्रामागे आरबीआय हा शब्द आणि सूक्ष्म असा २० हा अंक आलटून पालटून दिसतात. ह्या नोटेचे मूल्य अंध व्यक्तीना कळण्यास मदत होण्यासाठी, एक छोटा उभा आयत, उठावदार स्वरुपात नोटेच्या डाव्या बाजूला ठेवला आहे. नंबर पॅनलमधील अंक लाल रंगात छापले आहेत	मध्यभागी छापलेल्या देखाव्यात, नारळीचे बन असलेली किनारपट्टी आहे. डावीकडील बाजूस असलेल्या उभ्या पॅनलमध्ये, ह्या नोटेचे मूल्य १५ भाषात दिले आहे.

२००६	_* -	महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि २० हा मूल्य दर्शविणारा इलेक्ट्रोटाईप अंक ह्या भागावर दिसतात आणि नोट प्रकाशाविरुद्ध धरल्यावर अधिक एसपीष्टपणे दिसतात	मशीनने वाचता येण्यासारखा, खिडक्या असलेला, डिमेटॅलाइजड एसपीष्ट मजकूर असलेला - “भारत”(हिंदीत) व आरबीआय - युव्ही प्रकाशात (जेनेटिक) दोन्ही बाजूंनी पिवळ्या स्फुर रंगात दाखवणारा सुरक्षा धागा, रुंदी १.४ मिमि, दोन रंगातील ऑप्टिकल फायबर्स, दर्शनी बाजूवरील (रिकाम्या) व मागील बाजूवरील (भरलेल्या) मध्यभागावरील, वॉटरमार्क जवळील उभ्या पट्यामधील छोटे फुलांचे डिझाईन मागून व पुढून तंतोतंत जुळते. त्यामुळे प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास तो अंक एकच असल्याचे दिसते	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूवर प्रिंटिंग स्टेजमध्येच त्या नोटेचे वर्ष छापलेले आहे
रु. ५० च्या नोटा				
१९७५	१४७ X ७३ मिमि	चक्रांच्या मालिकेसह अशोक स्तंभ	निळ्या, हिरव्या व जांभळ्या रंगांच्या छटांसह मॉव्ह रंग. ५० हा अंक गडद तपकिरी. डावीकडे भाषांचा तत्तच व उजवीकडे अशोक स्तंभाचे चिन्ह. फक्त कोपरे सोडल्यास सर्व बाजूस छपाई पसरलेली दिसते.	मॉव्ह, तपकिरी व पिवळा रंग. मध्यभागी विधानसभा. वॉटरमार्कची खिडकी फिक्या मॉव्ह रंगात असून त्याच्या सभोवती अलंकारिक डिझाईन असून ते मागून-पुढून तंतोतंत जुळते.
१९८१	-,,-	-,,-	इंताग्लिओ-फास्ट निळा, पिवळा लाल, अशोक स्तंभ आणि भाषा गडद जांभळ्या रंगात, उरलेला भाग गडद हिरव्या व तपकिरी रंगात. अशोक स्तंभ चिन्हाखाली खुणा	ड्राय ऑफ्सेट-पिवळट तपकिरी आणि अंगभूत दाट जांभळा रंग. राष्ट्रध्वजासह विधान सभेचे चित्र.

१९९७	-,,-	खिडकीत महात्मा गांधीचे चित्र व त्यासह बहुदिशीय रेषा	पिवळा, निळा व जांभळा रंग, अशोक स्तंभाऐवजी महात्मा गांधीचे निळ्या रंगात चित्र, सुरक्षा धागा नोटेच्या संपूर्णपणे आत व त्यावर आरबीआय व भारत चिन्हे. अंध व्यक्तीना नोटेचे मूल्य समजण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या डाव्या बाजूस छोटा भरीव काळा चौरस.	भारताच्या विधानसभेचे विहंगम दृष्य व सभोवार फुलांचे व बाजूंना फिलिग्री डिझाईन, नोटेचे मूल्य १५ भाषांमध्ये.
२००५	-,,-	ह्या भागात महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा व ह्या नोटेचे ५० हे मूल्य दर्शविणारी इलेक्ट्रोटाईप खूण दिसते व हे सगळे नोट प्रकाशाच्या विरुद्ध धरल्यास अधिक चांगली दिसते	मशीनने वाचता येण्यासारखा, खिडक्या असलेला, डिमेटॅलाइजड एसपीष्ट मजकूर असलेला “भारत”(हिंदीत) व आरबीआय - युव्ही प्रकाशात दोन्ही बाजूंनी स्फुर पिवळ्या रंगात चमकणारा मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा. रुंदी १.४ मिमि. हिंदी व इंग्रजीत छापलेले बँकेचे नांव, रिझर्व बँकेचे सील, गॅरंटी आणि वचननामा, डावीकडील अशोक स्तंभाचे चिन्ह, आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही, हे इंताग्लिओ, म्हणजे उठावदार छपाईत दिले आहे. वॉटरमार्कच्या खिडकीच्या डाव्या बाजूस, अंध व्यक्तीना नोटेचे मूल्य समजावे ह्यासाठी, इंताग्लिओ छपाईत एक छोटा व खोल चौरस दिला आहे. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. दर्शनी बाजूवरील (रिकाम्या) व मागील बाजूवरील (भरलेल्या) मध्यभागावरील, वॉटरमार्क जवळील उभ्या पट्यामधील छोटे फुलांचे डिझाईन मागून व पुढून तंतोतंत जुळते. त्यामुळे प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास तो अंक एकच असल्याचे दिसते	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूस प्रिंटिंग स्टेजमध्ये छपाईचे वर्ष दिले आहे.
रु. १०० च्या नोटा				

१९६७	१५७X७३ मिमि	अशोक स्तंभ	निळा रंग. १०० हा अंक मध्यभागी ठळकपणे दिसतो. उजव्या बाजूस अशोक स्तंभाचे चिन्ह	डावीकडे १४ भारतीय भाषा. एका गोलाकार फ्रेममध्ये हिराकुड धरणाचे चित्र.
१९६९	-,,-	-,,-	निळा रंग आणि वचननामा, गॅरंटी क्लॉज व गव्हर्नरची सही दोन भाषात	गोलाकार फ्रेममध्ये, सेवाग्राम आश्रमाच्या पार्श्वभूमीवर बसलेल्या महात्मा गांधीचे चित्र.
१९७५	-,,-	फिरती चक्रे असलेला अशोक स्तंभ	निळा, तपकिरी, गुलाबी व गडद छटांसह इंताग्लिओ गडद निळा १०० हा अंक दाट निळा, वॉटरमार्कची खिडकी फिकट निळ्या रंगात. आरबीआयचे नांव, वचननामा, गॅरंटी क्लॉज व गव्हर्नरची सही दोन भाषात. डावीकडे भाषांचा स्क्रोल व उजवीकडे अशोक स्तंभाचे चिन्ह. कोपरे सोडल्यास सर्व बाजूंना छपाई पसरलेली वाटते	इंताग्लिओ गडद निळा आणि मक्याची तपकीरी रंगछटा, शेतकीच्या कार्यकृती, चहाचे मळे व जलविद्युत ऊर्जा प्रकल्प. वॉटरमार्कच्या खिडकी सभोवार अलंकारिक डिझाईन व ते मागच्या बाजूवरील तशा डिझाइनशी तंतोतंत जुळते.
१९७९	-,,-	फिरती चक्रे असलेला अशोक स्तंभ	एका बाजूस इंताग्लिओ निळा, लाल व दाट हिरवा रंग. लालसर व पिवळट हिरव्या रंगांच्या छटा. अशोक स्तंभाच्या चित्राखाली 'सत्यमेव जयते' चिन्हे.	ड्राय-ऑफसेट, काळा व किरमिजी रंग, हिरवट निळ्या व तपकिरी छटांमधील डिझाईन.
१९९६	-,,-	वॉटरमार्कच्या खिडकीत बहुदिशीय रेषांसह महात्मा गांधीचे चित्र.	ऑफसेट व इंताग्लिओ प्रक्रियेची छपाई. मुख्यत्वेकरुन निळा, करडा व हिरवा रंग, संपूर्णपणे आत असलेला परंतु अंशतः समोरील बाजूने दिसणारा खिडक्या असलेला सुरक्षा धागा. ह्या धाग्यावर आरबीआय व भारत ही अक्षरे छापलेली आहेत. अंध व्यक्तीना ह्या नोटेचे मूल्य समजण्यासाठी वॉटरमार्कच्या डावीकडे एक छोटा भरीव काळा त्रिकोण.	मध्यभागी, वरच्या बाजूस फुलांचे डिझाईन व बाजूंना फिलिग्रीचे डिझाईन असलेले कांचनगंगा

				पर्वतराजीचे दृष्य. डाव्या बाजूस नोटेचे मूल्य १५ भाषात दिलेले आह
२००५	-,,-	महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि १०० हा अंक इलेक्ट्रोटाईपमध्ये असलेले ह्या भागात दिसते आणि हे सर्व, नोट प्रकाशाविरुद्ध धरल्यास अधिक एसपीष्टपणे दिसते	रु. १०० च्या नोटेवर खास कलर शिफ्टसह, केवळ मशीनने वाचता येण्यासारखा व डिमेटॅलाइजड स्वच्छ मजकूर असलेला "भारत"(हिंदीमध्ये) व आरबीआय लिहिलेला मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा, निरनिराळ्या कोनांमधून पाहिल्यास ह्या धाग्याचा रंगही हिरव्या ऐवजी निळा दिसतो. युव्ही प्रकाशात, मागच्या बाजूला पिवळ्या स्फुरद रंगात तर पुढच्या बाजूस मजकूर स्फुरद रंगात दिसतो. रुंदी २ मिमि. इंताग्लिओ, म्हणजे उठावदार छपाई, बँकेचे हिंदी व इंग्लिश नांव, रिझर्व बँकेचे सील, गॅरंटी व वचननामा, डावीकडील अशोक स्तंभाची खूण व आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही ह्यात अधिक ठळक आहे. अंध व्यक्तीना ह्या नोटेचे मूल्य ओळखता येण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या खिडकीच्या डावीकडे, अधिक खोल असलेला इंताग्लिओ छपाईमधील एक त्रिकोण ठेवला आहे. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. समोरील बाजूवर (पोकळ) व मागील (भरलेल्या) बाजूवर, वॉटरमार्कच्या खिडकी शेजारील उभ्या पट्याच्या मध्यभागी असलेले फुलांचे डिझाईन, प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास मागून-पुढून तंतोतंत जुळते व अंक एकच दिसतात	ह्या नोटेचे छपाईचे वर्ष प्रिंटिंग स्टेजमध्येच नोटेच्या मागच्या बाजूस दिलेले आहे.
रु. ५०० च्या नोटा				
८७	१६७X७३ मिमि	फिरती चक्रे असलेला अशोक स्तंभ	ड्राय-ऑफसेट व इंताग्लिओ प्रक्रियेने छपाई, पार्श्वभूमीवरील रंग- निळा, ऑकर व हिरवा. महात्मा गांधीचे चित्र, अशोक स्तंभाचे चिन्ह, वचननामा व भाषांचा तत्तच इंताग्लिओमध्ये छापलेले. अंध व्यक्तीना नोटेचे मूल्य ओळखता येण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या खिडकीच्या डाव्या बाजूस, इंताग्लिओमध्ये छापलेल्या पाच आडव्या रेषा.	पार्श्वभूमीवर उगवता सूर्य, पार्श्वभूमीवर गडद हिरवा, नारिंगी व आकाशी रंग. लोकांच्या एका गटाचे नेतृत्व करत आहेत असे महात्मा गांधीचे चित्र.
१९९७	-,,-	वॉटरमार्कच्या खिडकीमध्ये बहुदिशीय रेषांसह महात्मा गांधीचे चित्र	ऑफसेट व इंताग्लिओ प्रक्रियेची छपाई. रंगसंगती प्रामुख्याने पिवळ्या, हिरव्या, मॉव्ह व तपकिरी रंगात. महात्मा गांधीचे चित्र दाट तपकिरी रंगात. आरबीआय, हमी व वचननामा, अशोक स्तंभाचा इनसेट आणि गव्हर्नरची सही इंताग्लिओमध्ये, पुढच्या बाजूने अंशतः दिसणारा परंतु संपूर्णपणे आत असलेला खिडकीयुक्त असा सुरक्षा धागा. भारत ही अक्षरे व आरबीआय ह्या धाग्यावर छापली आहेत. महात्मा गांधीच्या चित्राच्या मागे उभा हिरवा पट्टा व त्यावर 500 ची लेटंट प्रतिमा छापली आहे. अंध व्यक्तीना नोटेचे मूल्य ओळखता यावे ह्यासाठी, वॉटरमार्कच्या डाव्या बाजूस इंताग्लिओमध्ये, एक छोटे वर्तुळ छापले आहे.	महात्मा गांधी एका लोक-गटाचे नेतृत्व करत असल्याचे चित्र तपकिरी रंगात व त्याच्या वर फुलांचे डिझाईन व दोन्ही बाजूस फिलिग्री. डावीकडे १५

				भाषांमध्ये एक उभा तत्तच. वरील सर्व बाकी इंताग्लिओमध्ये.
२०००	-,,-	-,,-	मुख्यत्वेकरुन फिकट पिवळा, मॉव्ह व तपकिरी रंग. महात्मा गांधीचे चित्र हलक्या तपकिरी रंगात. 500 हा अंक, हिरव्यापासून निळ्या रंगात बदलणाऱ्या ऑप्टिकली व्हॅरिएबल इंक (ओव्हीआय) मध्ये हे बदल सोडल्यास इतर लक्षणे १९९७ सालच्या नोटेप्रमाणे	१९९७ च्या मालिकेतील नोटांप्रमाणेच डिझाईन आहे.
२००५	-,,-	ह्या भागात, महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा व 500 हे मूल्य दाखविणारा इलेक्ट्रोटाईप मार्क दिसतात आणि नोट प्रकाशाविरुद्ध धरल्यास अधिक एसपीष्ट दिसतात.	ह्या रु. ५०० च्या नोटेवर केवळ मशीननेच वाचता येण्यासारखा, डिमेटॅलाइजड मॅग्नेटिक स्वच्छ मजकूर असलेला, “भारत”(हिंदीत) व आरबीआय लिहिलेला सुरक्षा धागा आहे. निरनिराळ्या कोनांमधून पाहिल्यास ह्या धाग्याचा रंग हिरव्याचा निळा असा बदललेला दिसतो. युव्ही प्रकाशात, मागच्या बाजूने तो पिवळा-स्फुर रंग दिसतो व त्यावरील मजकूर पुढच्या बाजूने स्फुर रंगात दिसतो. रुंदी ३ मिमि इंताग्लिओ छपाई, म्हणजे उभारलेली अक्षरे, बँकेचे हिंदी व इंग्रजीतील नांव, रिझर्व बँकेचे सील, हमी व वचननामा, डावीकडील अशोक स्तंभाचे चिन्ह, आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही ह्यात अधिक ठळक आहे. अंध व्यक्तीना नोटेचे मूल्य ओळखण्यासाठी, वॉटरमार्क खिडकीच्या डावीकडे इंताग्लिओमध्ये छापलेल्या खोल वर्तुळाची मदत होते. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. वॉटरमार्क खिडकीच्या जवळील उभ्या पट्याच्या मध्यभागी असलेल्या पुढील (रिकाम्या) व मागील (भरलेल्या) बाजूवर छापलेले छोटे फुलांचे डिझाईन मागून पुढून तंतोतंत जुळते व त्यामुळे प्रकाशाच्या विरुद्ध नोट धरल्यास अंक एकच असल्याचे दिसते.	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूवर, छापण्याचे वर्ष प्रिंटिंग स्टेजमध्येच देण्यात आले आह
रु. १००० च्या नोटा				
२०००	१७७X७३ मिमि	वॉटरमार्कच्या खिडकीत अनेक दिशांना जाणाऱ्या रेषा व त्यात महात्मा गांधीचे चित्र,	सर्वसाधारणतः गुलाबी रंग. (करड्या ऑफसेट पार्श्वभूमीवर हलका पीच रंग) महात्मा गांधीचे चित्र हलक्या तपकिरी रंगात. महात्मा गांधीचे चित्र, 1000 हा अंक, एक हजार रुपये ही अक्षरे, आरबीआयचे सील, आरबीआयची लिजंड हमी व वचननामा, गव्हर्नरची सही हे इंताग्लिओ छपाईत आहेत. डावीकडील अंकफलक लाल रंगात आणि उजवीकडील अंकफलक निळ्या रंगात. 1000 हा मूल्यदर्शक अंक ऑप्टिकली व्हॅरिएबल इंकमध्ये (ओव्हीआय) छापला असून हिरव्या रंगातून निळ्या रंगात बदलतो. ऑप्टिकली व्हॅरिएबल (रंग बदलणारा) खिडकीयुत्तच, चुंबकीय गुणधर्म असलेला व ……. हा मजकूर व 1000, आरबीआय मजकूर असलेला सुरक्षा धागा. महात्मा गांधीच्या चित्राच्या मागे हिरवा उभा पट्टा व त्यावर १००० ची लेटंट प्रतिमा छापली आहे. अंध व्यक्तीना ह्या नोटेचे मूल्य ओळखता येण्यास मदत होण्यासाठी, वॉटरमार्क खिडकीच्या डावीकडे एक छोटी भरीव हिऱ्याच्या आकाराची खूण.	ह्यावरील विषय म्हणजे, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर्शविणारे चित्र तीन रंगात इंताग्लिओ छपाईत. १५ भाषांचा तत्तच डावीकडे.

२००५	-,,-	ह्या भागात, महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि मूल्यदर्शक **1000,** हे चिन्ह इलेक्ट्रोटाईपमध्ये दिले आहे आणि नोट प्रकाशाच्या विरुद्ध धरल्यास ते अधिक एसपीष्टपणे दिसते.	मशीननेच वाचता येण्यासारखा, खिडकीयुक्त, "भारत"(हिंदीत) व आरबीआय हा स्वच्छ मजकूर असलेला, डिमेटॅलाइजड मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा कलर शिफ्टसह रु. १००० च्या नोटांवर आहे. निरनिराळ्या कोनांमधून पाहिल्यास ह्या धाग्याचा रंग हिरव्याचा निळा दिसतो. तो युव्ही प्रकाशात मागच्या बाजूने पिवळ्या स्फुर रंगात दिसतो आणि त्यावरील मजकूर मागच्या बाजूने स्फुर-पिवळा दिसतो. रुंदी ३मिमि. इंताग्लिओ छपाई (उभारलेली छपाई) बॅंकेचे हिंदी व इंग्रजीतील नांव, रिझर्व बॅंकेचे सील, हमी व वचननामा, डावीकडील अशोक स्तंभाचे चिन्ह, आरबीआय व गव्हर्नरची सही ह्यात अधिक ठळकपणे दिसते. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात. वॉटरमार्क खिडकीच्या जवळील उभ्या पट्याच्या मध्यभागी असलेल्या पुढील (रिकाम्या) व मागील (भरलेल्या) बाजूवर छापलेले छोटे फुलांचे डिझाईन मागून पुढून तंतोतंत जुळते व त्यामुळे प्रकाशाच्या विरुद्ध नोट धरल्यास अंक एकच असल्याचे दिसते.	बॅंक नोटेच्या मागच्या बाजूवर, छापण्याचे वर्ष प्रिंटिंग स्टेजमध्येच देण्यात आले आहे